

Review of the Maslow's Pyramid in comparison with the Qur'anic model of human needs based on the typology of the Hereafters recompenses

Mojtaba Shakouri¹

Fatemeh HajiAkbari²

Rahimeh Shamshiri³

DOI: 10.22051/tqh.2020.26930.2524

Received: 26/6/2019

Accepted: 9/12/2019

Abstract

Maslow's hierarchy of needs is one of the renowned theories in the field of humanistic psychology. In this theory, Maslow introduced a hierarchical system of human needs that explained the criteria of mankind in motivating to act according to his inner needs. This theory, along with its supplements and alternative versions, has been put into practice by Islamic scholars in various researches and adaptations to the Qur'anic teachings. The most important drawback of these comparative studies is the lack of criteria for the selection and comparison of verses with the Maslow's theory. In this research, the verses in which recompenses or rewards are described, with regard to their motivational dimension, have been identified as the statistical population of research. Then the relationship between each of the penalties and the human needs is determined by the content analysis method. Then, based on the number and scope of each of the penalties and the level of satisfaction or threat of each of the needs, a hierarchy of human needs has been introduced. The serious difference between the needs provided in paradise and the needs threatened in hell, and the separation of the hierarchy of needs in ascending and descending order, is the most important achievement of this research.

Keywords: *Hierarchy of Human Needs, Maslow, Motivation, Paradise, Hell.*

¹ Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Kosar University of Bojnourd, Iran. (The Corresponding Author) m.shakouri@kub.ac.ir

² Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Kosar university of Bojnourd, Iran f.hajiakbari@kub.ac

³ Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Kosar university of Bojnourd, Iran shamshiri@kub.ac.ir

فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (ع.ا.س.)

سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۹، پیاپی ۴۶، صص ۶۵-۱۰۶

بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی بر اساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی

مجتبی شکوری^۱

فاطمه حاجی اکبری^۲

رحیمه شمشیری^۳

DOI: 10.22051/tqh.2020.26930.2524

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۱۸

چکیده

نظریه هرم نیازهای انسانی مازلو یکی از نظریات مشهور در حوزه روان‌شناسی انسان‌گرا محسوب می‌شود. مازلو در این نظریه، نظامی سلسله‌مراتبی از نیازهای انسانی را معرفی نمود که تبیین‌کننده معیارها و ملاک‌های انسان در انگیزه‌یابی برای کنش‌ورزی بر اساس نیازهای درونی او بود. این نظریه به همراه اضافات و نسخه‌های جایگزین آن، در تحقیقات مختلفی توسط اندیشمندان اسلامی به‌بوته نقد و تطبیق با آموزه‌های قرآنی گذاشته شده است. مهم‌ترین اشکال این

^۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کوثر بجنورد، ایران. (نویسنده مسئول)

m.shakouri@kub.ac.ir

shamshiri@kub.ac.ir

f.hajiakbari@kub.ac.ir

^۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کوثر بجنورد، ایران.

^۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کوثر بجنورد، ایران.

پژوهش‌های تطبیقی، فقدان ملاک و معیار مشخص برای گزینش و تطبیق آیات با مفاد نظریه مازلو است. در این تحقیق، آیاتی که در آن جزاهای اخروی (بهشتی و جهنمی) توصیف شده‌اند، با توجه به بعد انگیزشی آنها، به عنوان جامعه آماری تحقیق انتخاب و ارتباط بین هر یک از جزاها با نیازهای انسانی با روش تحلیل محتوا مشخص شده است. سپس بر اساس تعداد و گستره یادکرد هر یک از جزاها و میزان تأمین یا تهدید هر یک از نیازها، نظامی سلسله‌مراتبی از نیازهای انسانی معرفی شده است. عنایت جدی به تفاوت نیازهای تأمین‌شده در جزاهای بهشتی با نیازهای تهدید‌شده در جزاهای جهنمی و در پی آن، جداسازی و تفکیک سلسله‌مراتب نیازها در سیر صعودی و سیر نزولی، مهم‌ترین دستاورد این تحقیق محسوب می‌شود.

واژه‌های کلیدی: هرم نیازهای انسانی، مازلو، انگیزش، بهشت، جهنم.

مقدمه و طرح مسئله

یکی از مسائلی که همواره در حوزه علوم انسانی به عنوان مسئله‌ای جدی و اساسی مطرح بوده، بحث عوامل تأثیرگذار بر سوگیری و کیفیت رفتارهای انسان است. در این راستا، مسئله انگیزش انسان و میزان تأثیر انگیزه بر رفتارهای او، مورد تأمل و بررسی جدی توسط دانشمندان قرار گرفته است. مطابق تعاریفی که صورت گرفته، انگیزش فرایندی در انسان است که به او انرژی داده، قوای او را در جهت انجام کاری فعال نموده و تمایل به انجام عمل خاص را در او باعث می‌شود (Brien, 2003; Lindner, 1998). لذا برای درک بهتر رفتارهای انسان، باید فهمید که چه عواملی موجب انگیزش او می‌شود. در این میان، روان‌شناسان و انسان‌شناسان متعددی بر مقوله نیازهای انسانی تمرکز

کرده و آن را مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر انگیزه‌های انسان معرفی نموده‌اند. دانشمندانی چون آبراهام مازلو، کلایتون آلدرفر، و فردر یک هرزبرگ، در این زمینه پژوهش‌های متعددی انجام داده‌اند که در این میان، نظریه هرم نیازهای انسانی آبراهام مازلو (۱۹۰۸-۱۹۷۰) از شهرت و مقبولیت بیشتری برخوردار است (شولتر، ۱۳۹۰، ۳۷۶).

مازلو برای یافتن منبع انگیزه‌های انسانی، به سراغ نیاز رفت. او معتقد بود که انسان‌ها برای ارضای یک نیاز مشخص، انگیزه می‌یابند و هنگامی که به آن رسیدند، نیازی دیگر رخ می‌نماید و انگیزشی جدید در انسان تولد می‌یابد. لذا انسان‌ها همواره با نیازهای مختلف خود درگیر هستند و از همین طریق، برای کنش‌های خود انگیزه می‌یابند.

از سوی دیگر، بررسی نظریه‌های مطرح در حوزه علوم انسانی با استفاده از آموزه‌های قرآن کریم و ایجاد بستر برای ارزیابی این نظریه‌ها با استفاده از معارف و حیانی، یکی از مهم‌ترین قدم‌ها در راستای ایجاد تحول جدی در علوم انسانی و زمینه‌سازی برای شکل‌گیری علوم انسانی قرآن‌بنیان است. نظریه نیازهای انسانی با توجه به جایگاه و نقش مهم آن در تبیین رفتارهای انسان‌ها و ترسیم فرایندهای روانی انتخاب‌ها و کنش‌های انسانی، نیازمند بررسی و تطبیق با آموزه‌های و حیانی است.

نظریه نیازهای انسانی مازلو چندین بار توسط اندیشمندان و پژوهشگران علوم دینی و اسلامی، در بوته نقد و بررسی قرار گرفته است. شجاعی (۱۳۸۶) نظریه مازلو را از نظر نپرداختن به نیازهای معنوی مورد نقد قرار داده است. مروتی و یعقوبی (۱۳۸۹) نظریه مازلو را با آموزه‌های قرآنی مقایسه نموده و ضمن تأکید بر همراهی و همسازی بخش‌هایی از نظریه مازلو با کلام الهی، امتیاز ویژه قرآن را پرداختن به بعد اعلای نفس انسانی و ممکن دانستن دستیابی به کمال مطلق و آرامش حقیقی عنوان نموده‌اند. بخشایش (۱۳۹۱) با تبیین و تشریح ویژگی‌های انسان خودشکوفایا از منظر قرآن کریم، اذعان می‌دارد که قله‌ی انسانی تصویر شده در آیات قرآن که از آن با اصطلاح انسان کامل یاد می‌شود، بسیار فراتر از انسان خودشکوفای مطرح در روانشناسی مازلو است.

مروتی و همکاران (۱۳۹۲) بر روی اصل «سلسله مراتبی بودن نیازهای انسان» تمرکز کرده و با استفاده از آیات قرآن کریم نشان داده‌اند که از منظر قرآن کریم، تأمین مرحله به مرحله نیازها برای رسیدن به مرحله کمال و تعالی الزامی نیست و حتی در برخی موارد، لازم است که انسان با اختیار و خواست خود، از برخی از نیازهای خویش چشم‌پوشد. سلطانی (۱۳۹۲) به شناسایی و طبقه‌بندی عوامل مثبت و مؤثر در تأمین نیازها و همچنین موانع تأمین نیازها از دیدگاه قرآن کریم پرداخته است. احمدنیا آلاشتی و همکاران (۱۳۹۲) با بررسی آیات قرآن کریم و احصای ۷۰۰ آیه درباره انگیزش، نظریه‌ای درباره الگوی قرآنی انگیزش انسان در سازمان تدوین نمودند که حاوی ۱۰ مقوله، ۷۹ مفهوم و ۲۸۷ مضمون ثانویه است. کجیاف (۱۳۹۴) نیز با مقایسه نظریه مازلو با آیات قرآن کریم، عنوان می‌کند که از نظر قرآن، حد اعلای انسانیت، جانشینی خداوند بر روی زمین است و مهم‌ترین انگیزه‌های رفتاری انسان کامل از منظر دینی، تقرب به خدا و رضایت اوست.

تحقیق حاضر از نظر هدف با پژوهش‌هایی که در سطور فوق از آنها یاد شد، دارای تشابه است. اما از نظر روشی، اشکالی که در تحقیقات پیشین وجود دارد آن است که هیچ ملاک و معیاری برای گزینش آیات مربوط به نیازهای انسانی توسط محققین معرفی نشده است. این پژوهشگران با میل و سلیقه خویش، آیات مختلفی از قرآن را انتخاب و از آن برای ساخت نظریه قرآنی انگیزش، استفاده نموده‌اند. حال آنکه یکی از ویژگی‌های تحقیقات علمی، قابلیت تکرار و بازآزمونی است. به این معنا که اگر محقق دیگری، با همان روش به تحقیق مورد نظر پردازد، به همان داده‌ها و نتایجی مشابه همان نتایج دست یابد. از این نظر، امتیاز پژوهش حاضر آن است که روش و معیار کاملاً روشنی برای گزینش آیات مربوط به نیازهای انسانی به دست می‌دهد.

در این تحقیق، ابتدا به این مبنا توجه شده که یکی از دلایل توصیف‌های متعدد و متلون قرآن از سرای اخروی و نعمت‌ها و عذاب‌هایش، تشویق و تخویف انسان‌ها نسبت به جزای اعمال و انگیزش آنها در راستای رشد و اعتلای شخصیتی و رفتاری است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۵، صص ۳۱۰-۳۱۴). تأمل در نحوه تعامل و مخاطبه معصومین (ع) با

آیات بهشت و جهنم، روشن می‌سازد که بعد انگیزشی این آیات همواره مطمح نظر آن حضرات بوده است. به عنوان مثال، در خطبه متقین نهج البلاغه، امام علی (ع) در توصیف نحوه تلاوت قرآن توسط متقین می‌فرماید:

«فَإِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَشْوِيقٌ رَكَنُوا إِلَيْهَا طَمَعًا، وَ تَطَلَّعَتْ نُفُوسُهُمْ إِلَيْهَا شَوْقًا، وَ ظَنُّوا أَنَّهَا نُصِبَ أَعْيُنِهِمْ وَ إِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَخْوِيفٌ أَصْعَمُوا إِلَيْهَا مَسَامِعَ قُلُوبِهِمْ، وَ ظَنُّوا أَنَّ زَفِيرَ جَهَنَّمَ وَ شَهيقَهَا فِي أُصُولِ آذَانِهِمْ»؛ هنگامی که به آیه‌ای می‌رسند که در آن، تشویق است با اشتیاق فراوان بر آن تکیه می‌کنند و چشم جانیشان با علاقه بسیار در آن خیره می‌شود و گویی آن بشارت را در برابر چشم خود می‌بینند و هنگامی که به آیه‌ای می‌رسند که بیم و انذار در آن است، گوش‌های دل خویش را برای شنیدن آن باز می‌کنند و گویی فریادها و ناله‌های زبانه‌های آتش دوزخ در درون گوش‌شان طنین‌انداز است (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۳۰۴).

توجه به کلیدواژه‌های «تشویق» و «تخویف» در عبارات فوق و اینکه اکثر شارحان مراد از آیات تشویق و تخویف را آیات بهشت و جهنم دانسته‌اند (همچون: فیض‌الاسلام در: سید رضی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۶۱۵؛ و مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۷، صص ۵۵۱-۵۵۲) بازگوکننده بعد انگیزشی آیاتی است که در آنها، جزای اخروی انسان‌ها در بهشت یا جهنم، توصیف شده است. لذا می‌توان آیات توصیف‌گر بهشت و جهنم را منعکس‌کننده نظام انگیزشی حاکم بر روان انسان از دیدگاه قرآن در نظر گرفت. با عنایت به این مبنا، آیاتی که در آن، نعمت‌ها یا عذاب‌های اخروی توصیف شده‌اند، به عنوان جامعه آماری این تحقیق انتخاب شده‌اند.

با توجه به مطالب فوق و جایگاه ویژه نیازهای انسانی در حوزه انگیزش، مسئله اصلی تحقیق حاضر بدین گونه صورت‌بندی شده است: آیا تناظری بین تعداد و نوع جزای و عده داده شده در بهشت یا جهنم از یک سو و نیازهای انسانی از سوی دیگر وجود دارد؟

به عبارت دیگر، این تحقیق در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا می‌توان با بررسی جزای اخروی مندرج در آیات قرآن کریم و مشخص ساختن اینکه هر یک از این جزاها، تأمین‌کننده یا تهدیدکننده کدام یک از نیازهای انسانی است، بین نظریه‌های

مطرح در باب نیازهای انسانی و نیازهای متبلور شده در جزاهای اخروی، مقایسه‌ای ترتیب داد؟

هدف این تحقیق به صورت دقیق و مشخص، ساخت نظریه‌ای قرآنی در باب نیازهای انسانی، با الهام‌گیری از آیات مربوط به زندگی در سرای آخرت است. برای نیل به این منظور، روشی اتخاذ شد که بر اساس آن، این تحقیق را می‌توان از نظر هدف، تحقیقی نظری و بنیادی، از نظر روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای، از نظر ماهیت، توصیفی و از نظر شیوه تحلیل داده‌ها، تحقیقی تحلیلی با تکیه بر روش تحلیل محتوا دانست. بر این اساس، ابتدا تمامی آیاتی که در آنها، توصیفی از جزای بهشتی یا جهنمی صورت گرفته، احصا شد. از سوی دیگر، با استفاده از نظریات مطرح در حوزه نیازهای انسانی، مخصوصاً نظریه هرم نیازهای انسانی مازلو، فهرستی از نیازهای انسان تهیه گردید. سپس بررسی شد که هر یک از جزاهای اخروی، تأمین‌کننده یا تهدیدکننده‌ی کدام نوع از نیازهای انسانی هستند. پس از تهیه این فهرست‌ها، به تحلیل داده‌های حاصل از این بررسی، پرداخته شد. توضیحات تفصیلی روش اتخاذ شده در بخش روش تحقیق ارائه شده است.

۱. چارچوب نظری تحقیق

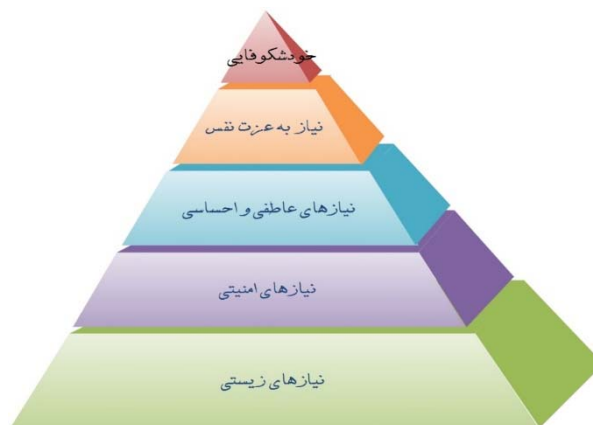
نیاز چیزی در درون فرد است که او را به فعالیت و کار وامی‌دارد (Hersey & Blanchard, 1993, p20). به عبارت دیگر، نیاز حالتی درونی است که باعث می‌شود نتیجه معینی جذاب به نظر برسد (Robbins, 1993, p205). لذا نیاز، قوی‌ترین عاملی است که می‌تواند انسان را به سمت کنش‌ورزی در حوزه‌ای مشخص سوق داده و انگیزه لازم را برای فعالیت در او ایجاد کند.

آبراهام مازلو مهم‌ترین شخصیتی است که توانست نیاز را به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم و اساسی در علم روان‌شناسی مطرح نماید. همچنین مازلو را می‌توان بنیان‌گذار و از شخصیت‌های شاخص روان‌شناسی انسان‌گرا دانست. تأکید اصلی روان‌شناسی انسان‌گرا بر ویژگی‌های مثبت انسان، ظرفیت انسان برای تعالی، اراده آزاد و حق تعیین سرنوشت است

(سانتراک، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲؛ کریمی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۲). مهم‌ترین نظریه‌ای که مازلو در این باب تدوین نمود، نظریه هرم نیازهای انسانی است. اولین و پراستنادترین نسخه از هرم مازلو در مقاله‌ای با عنوان «نظریه انگیزش» (۱۹۴۳) و بار دیگر در کتاب «انگیزش و شخصیت» (۱۹۵۴) مطرح گردید. هرم پنج طبقه نیازهای فطری انسان، معرف این نسخه از نظریه وی است. در این نسخه از نظریه، نیازهای انسان به پنج طبقه تقسیم شده‌اند. این پنج طبقه که همواره به شکل یک هرم ترسیم می‌شوند، عبارتند از:

- نیازهای زیستی و فیزیولوژیک، شامل: هوا، خوراک، نوشیدنی، پوشاک، خواب، مسکن، استراحت، آمیزش جنسی.
- نیازهای امنیتی، شامل: ثبات، نظم، رهایی از ترس و اضطراب و ...
- نیازهای عاطفی و احساسی، شامل: عشق، تعلق خاطر، دوستی و ...
- نیاز به عزت نفس، شامل: نیاز به احترام از سوی دیگران، تکریم و ...
- نیاز به خودشکوفایی: تحقق توانایی‌های بالقوه و قابلیت‌های وجودی، روانی و ...

شکل ۱- هرم نیازهای انسانی مازلو

در هرم مازلو، هر چه نیاز پایین‌تر باشد، به صورت قوی‌تری احساس شده و ارضای آن ضرورت بیشتری می‌یابد. لذا نیازهای فیزیولوژیک از نیازهای امنیتی قوی‌ترند و این

روند، تا بالای هرم ادامه دارد. وقتی دو نیاز با هم و به صورت همزمان احساس می‌شود، تصمیم‌گیری برای ارضای یکی و ناکام گذاشتن دیگری، بر همین اساس انجام می‌گیرد (مازلو، ۱۳۶۶، ص ۱۵۰). چهار طبقه اول نیازهای پایه یا فقدان هستند که تأمین نشدن آن، حس اضطراب و نگرانی در فرد ایجاد می‌کند. نیاز به خودشکوفایی نیاز متعالی یا نیاز رشد دهنده نامیده شده است. در واقع می‌توان اینگونه بیان نمود که در نیازهای درجات پایین، انسان به حیوان شبیه‌تر و با آن مشترک است، اما درجات بالای نیازها، مختص انسان است (هرگنهان، ۱۳۸۹، ص ۷۲۸).

مازلو برای ارائه الگویی از انسان کامل، با الهام از نظریات کورت گلدشتاین و آدلر، مبحث «خودشکوفایی» را مطرح و تأکید کرد که برای فهم و شناخت درست بشر، باید علاوه بر مطالعه قسمت‌های تاریک و شیطانی روان انسان، بخش‌های متعالی و والاترین آرزوهای انسان را نیز بررسی نمود (شاملو، ۱۳۸۸، ص ۱۳۹؛ شکرشکن و همکاران، ۱۳۷۷، ص ۴۶۴).

او در انتقاد به مکاتب روان‌شناسی پرطرفدار آن زمان، معتقد بود که بررسی نمونه‌های معلول، رشد نیافته، ناپخته و ناسالم از میان انسان‌ها، تنها می‌تواند یک روان‌شناسی معلول به بار آورد. لذا ویژگی برجسته نظریه شخصیت مازلو، بررسی نمونه‌های والای الگوهای انسانی و صفات متعالی انسان است (شولتز، ۱۳۸۵، ص ۳۳۸). ارائه تصویری جامع و کامل از ماهیت انسان توسط مازلو، رهاورد مطالعه عمیق زندگی نامه عده‌ای از موفق‌ترین و شاخص‌ترین انسان‌ها مانند گوته، آبراهام لینکلن، آلبرت انیشتین و... بود (Lass, 2006, p79). مازلو معتقد بود که قله انسانیت، رسیدن به یک محصول نهایی نیست، بلکه رسیدن به فرآیند رشد و شکوفایی همیشگی است (نوردبای و هال، ۱۳۶۹، ص ۱۶۵). لذا نیاز به خودشکوفایی را امری ادامه‌دار و همیشگی برای انسان‌های متعالی قلمداد کرده بود.

وی همچنین به مبحث آمیختگی نیازها نیز که توسط دانشمندان دیگر (Murray, 1938) مطرح شده بود، توجه داشت و معتقد بود یک دستاورد یا رفتار واحد، می‌تواند همزمان چند نیاز انسان را تأمین یا تهدید نماید.

انتشار نظریات مازلو و نقد نظریات وی توسط دانشمندان دیگری چون کلایتون آلدرفر (۱۹۶۹) که مدل سه‌بخشی «وجود، وابستگی، رشد» (ERG) را به عنوان مدل جایگزین در تبیین الگوی انگیزشی انسان معرفی کرد، باعث شد که او در ویرایش جدیدش از نظریه هرم نیازها، نیازهای شناختی و زیبایی‌شناسی (۱۹۷۰ الف) و نیاز به تعالی (۱۹۷۰ ب) را به آن بیفزاید. بدین ترتیب، پس از طبقه چهارم نیازها، نیاز به شناخت، زیبایی، خودشکوفایی و تعالی در مراحل بعد قرار گرفتند:

- نیاز به شناخت، شامل: دانش، فهمیدن، معنا و...
- نیاز به زیبایی، شامل: تقارن، صورت‌مندی، ساختارمندی و...
- نیاز به تعالی: کمک به دیگران برای رسیدن به خودشکوفایی.

علاوه بر نظریه مازلو که پس از گذشت نیم سده، همچنان مقبولیت خود را در مجامع علمی حفظ کرده، نظریات دیگری نیز در حوزه انگیزش و نیازهای انسانی مطرح شده که برخی از مؤلفه‌های مورد اشاره در این نظریات، در خصوص توجیه انگیزه‌های انسانی و رفتارهای بشری، خالی از قوت نیستند. پورتر (۱۹۶۱) نیاز به خودمختاری و آزادی را به عنوان نیازی بالاتر از نیاز به احترام مطرح نمود. دیوید سی مک‌کلند نیز، نیاز به موفقیت و نیاز به قدرت را به عنوان نیازهایی تعیین‌کننده در زنجیره نیازها معرفی کرد (امیرکبیری، ۱۳۸۵). همچنین ویلیام گلاسر در کتاب «نظریه انتخاب» (۱۹۹۸)، نیاز به تفریح و سرگرمی را یکی از نیازهای اصلی انسان در فرایند تصمیم‌گیری و انگیزه‌یابی قلمداد نموده است (گلاسر، ۱۳۹۷).

در این تحقیق، برای مقایسه بین نیازهای انسانی و جزای اخروی، با بررسی این نظریه‌ها، فهرستی از نیازهای انسانی تهیه شد. بر این اساس، نیازهای «زیستی، امنیتی، عاطفی، احترام، آزادی، تفریح، قدرت، خودشکوفایی، شناخت و زیبایی» به عنوان پربسامدترین مؤلفه‌ها در بین نظریه‌های مطرح، انتخاب شدند و جزای اخروی ذکر شده در آیات قرآن کریم، از نظر تأمین یا تهدید هر یک از نیازهای فوق، مورد سنجش و بررسی قرار گرفتند.

۲. روش تحقیق

اولین گام در انجام این تحقیق، انتخاب آیات جزامند بود. از آنجا که انتخاب کلیدواژگان خاص برای احصای آیات جزامند، از دقت کار می‌کاست، بدین منظور محققان تمامی آیات قرآن کریم را به صورت دقیق بررسی و تک‌تک آیاتی را که در آنها جزایی اخروی توصیف شده، نشانه‌گذاری نمودند. سپس به سراغ این آیات رفته و به تفکیک جزاهای اخروی از یکدیگر پرداختند. به عنوان مثال، در این مرحله از آیه «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره: ۲۵) چهار نعمت متفاوت بهشتی شامل: سکونت در باغ بهشتی، خوردن میوه بهشتی، همسران پاک و جاودانگی در بهشت، استخراج شد. این روند در تمامی آیات نشانه‌گذاری شده ادامه یافت.

در مرحله بعد، سعی شد که با تمرکز بر مفهوم و سیاق آیات، مشخص شود که هر یک از جزاهای مشخص شده، به کدام نیاز انسانی مربوط هستند. چالش‌های اصلی این کار تحقیقی در این مرحله رخ نمود. چرا که برچسب‌گذاری جزاها و مرتبط ساختن هر یک با نیازهای انسانی، پیچیدگی‌های خاصی داشت که رفع آن، تنها پس از بحث‌ها و موشکافی‌های دقیق گروه محققان میسر شد. نمونه‌ای از این چالش‌ها را می‌توان نحوه برچسب‌گذاری نعمت پر تکرار «باغ‌های بهشتی» عنوان نمود. از آنجا که در قرآن کریم از باغ‌های بهشتی به عنوان سکونت‌گاه مؤمنان یاد شده، قاعدتاً این نعمت تأمین‌کننده نیاز به مسکن دانسته و نوعی نعمت زیستی تلقی شده است. از سوی دیگر، همین نعمت اکثراً با توصیفات «جاری بودن نهرها در زیر درختان آن» همراه گشته که این سوال را مطرح می‌ساخت که جاری بودن نهرها در زیر درختان بهشت، کدام نیاز انسان را مرتفع می‌سازد؟ جدای از چالش‌های پیش‌آمده، نوع جزاها در اکثر موارد به روشنی نشان‌دهنده حیطه نیازهای تأمین یا تهدید شده است. به عنوان مثال، نعمت‌هایی چون خوراکی‌ها و

نوشیدنی‌های بهشتی مشخصاً به نیازهای زیستی انسان اشاره دارند. همچنین است عذاب‌هایی چون سوختن در آتش جهنم و باد سوزان. جاودانگی که هم در نعمت‌های بهشتی و هم در عذاب‌های جهنمی بر آن تأکید شده، نمونه بارزی از جزایایی است که نیاز انسان به امنیت را تأمین یا تهدید می‌کند. جاودانگی در بهشت به معنای امنیت ابدی است و جاودانگی در جهنم مساوی است با ناامنی ابدی. تأکید بر اینکه بهشتیان در کنار خانواده و دوستان خود، بر روی تخت‌هایی جواهرکاری شده خواهند نشست، اشاره همزمانی دارد به نیاز عاطفی، نیاز به عزت و احترام، و نیاز به زیبایی. چرا که تجملات بهشتی تنها به یکی از نیازهای فوق اشاره ندارند، بلکه چند نیاز را پوشش می‌دهند.

نکته دیگری که باید بدان توجه نمود، این است که در امر برچسب‌گذاری سعی شده از کلیدواژگان مختصر استفاده شود تا بتوان در مرحله تجزیه و تحلیل، با تجمع این کلیدواژه‌ها به نتایج صریح و مشخص دست یافت. لذا اهتمام محققان در توصیف جزا و وجه ارضا یا تهدید نیاز آن، رعایت قاعده اختصار بوده است. در نتیجه ممکن است علی‌رغم تلاش محققان برای رعایت توأمان دقت و ایجاز، برخی تعابیر نارسا در جدول جزاها مشاهده شود که در نگاه اول، برای مخاطب نامفهوم به نظر برسد. اما همین کلیدواژه‌های نامفهوم نیز به جزایایی اشاره دارند که سعی شده از زاویه نیازهای انسانی، تناسب آن با هر یک از نیازها سنجیده شود.

از دیگر سو ممکن است جانمایی برخی جزاها ذیل برخی از نیازها تعجب‌برانگیز باشد. به عنوان مثال، نعمت داشتن همسر بهشتی قاعدتاً با نیازهای عاطفی و جنسی انسان مرتبط است. اما در برخی آیات، این نعمت به گونه‌ای توصیف شده که علاوه بر نیازهای ذکر شده، نیاز انسان به عزت نفس، شخصیت و احترام را نیز پوشش دهد. همسران والامقام و بلند پایه بهشتی تنها نیازهای عاطفی انسان را تأمین نمی‌کنند، بلکه همزمان به او عزت و احترام دوچندان می‌بخشند. لذا در برچسب‌گذاری سعی و دقت شده که این گونه موارد خاص مورد توجه قرار گیرد.

پس از مشخص نمودن نوع نیازهای مرتبط با هر یک از جزاها، محققان به تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده پرداختند. مشخص نمودن جزاهای پرتکرار، تحلیل و تبیین آماری از نیازهای مورد اشاره در جزاهای اخروی و همچنین تفکیک نیازهای مرتبط با جزاهای بهشتی و جهنمی، عمده‌ترین فعالیت‌هایی بودند که در این مرحله توسط محققان انجام گرفت.

در ادامه، یافته‌ها و اطلاعات به دست آمده از این تحقیق، به همراه تحلیل این یافته‌ها و بحث درباره ارتباط یافته‌ها با سوالات تحقیق به تفصیل تشریح شده است.

۳. یافته‌های تحقیق

با بررسی دقیق آیات قرآن کریم، تعداد ۸۶۲ مورد جزای اخروی (بهشتی یا جهنمی) در ۵۹۳ آیه شناسایی شد. از این تعداد، ۴۴۲ مورد جزای بهشتی و ۴۲۰ مورد جزای جهنمی بودند. نزدیک بودن تعداد جزاهای بهشتی و جهنمی با عنایت به پراکندگی آیات و خطاهای محاسباتی احتمالی، یکی از یافته‌های تأمل‌برانگیز این تحقیق می‌باشد. سوره‌های بقره، آل عمران، توبه و واقعه دارای بیشترین یادکرد از نوع جزای اخروی بودند. همچنین در سوره‌هایی چون یوسف، حجرات، ممتحنه، جمعه، منافقون و... اشاره‌ای به نوع خاصی از جزای اخروی مشاهده نمی‌شود.

جدول شماره ۱ تعداد و درصد یادکرد جزای اخروی در هر یک از سوره‌های قرآن کریم را بازگو می‌کند. در ستون «تعداد جزا» مشخص شده که در هر سوره از قرآن کریم، چند جزای اخروی شمارش شده است. ستون شماره چهارم بازگوکننده «تعداد آیات جزامند» است. یعنی در این ستون مشخص شده که جزاهای یاد شده در چند آیه از سوره وجود داشته‌اند. علت تفاوت ارقام این ستون و ستون سوم این است که معمولاً در آیاتی که جزاهای اخروی ذکر شده، به بیش از یک نوع جزا اشاره شده است. ستون پنجم «درصد آیات جزامند» را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، این ستون حاصل تقسیم تعداد آیات هر سوره بر تعداد آیات جزامند آن سوره است.

با مقایسه ارقام این ستون می‌توان فهمید که چه حجمی از هر سوره به توصیف جزاهای اخروی اختصاص یافته است. بر این اساس با مراجعه به جدول ذیل مشخص می‌گردد که به جز سوره‌های کوچکی چون همزه و مسد که به دلیل تعداد کم آیات، دارای درصد بالایی از توصیف جزاهای اخروی هستند، سوره‌هایی چون انسان، واقعه، غاشیه، تحریم و الرحمن را می‌توان سوره‌هایی دانست که در بخش زیادی از آنها به توصیف جزای اخروی پرداخته شده است.

جدول ۱- آمار جزای اخروی در سوره‌های قرآن

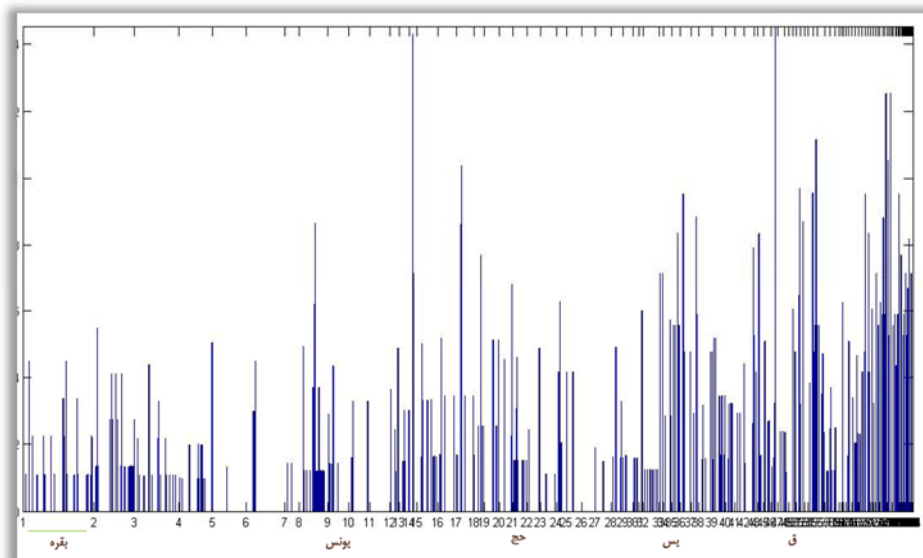
ردیف سوره	سوره	تعداد جزا	تعداد آیات جزا	درصد جزامند	ردیف سوره	سوره	تعداد جزا	تعداد آیات جزا	درصد جزامند
۱	حمد	۰	۰	۰,۰۰	۵۸	مجادله	۹	۶	۲۷,۲۷
۲	بقره	۴۴	۲۶	۹,۰۹	۵۹	حشر	۶	۵	۲۰,۸۳
۳	آل عمران	۳۶	۲۳	۱۱,۵۰	۶۰	ممتحنه	۰	۰	۰,۰۰
۴	نسا	۲۴	۱۵	۸,۵۲	۶۱	صف	۵	۲	۱۴,۲۹
۵	مائده	۲۰	۱۲	۱۰,۰۰	۶۲	جمعه	۰	۰	۰,۰۰
۶	انعام	۱	۱	۰,۶۱	۶۳	منافقون	۰	۰	۰,۰۰
۷	اعراف	۱۲	۷	۳,۴۰	۶۴	تغابن	۷	۳	۱۶,۶۷
۸	انفال	۲	۲	۲,۶۷	۶۵	طلاق	۴	۲	۱۶,۶۷
۹	توبه	۳۶	۱۹	۱۴,۷۳	۶۶	تحریم	۶	۴	۳۳,۳۳
۱۰	یونس	۱۳	۸	۷,۳۴	۶۷	ملک	۷	۶	۲۰,۰۰
۱۱	هود	۱۰	۷	۵,۶۹	۶۸	قلم	۲	۲	۳,۸۵
۱۲	یوسف	۰	۰	۰,۰۰	۶۹	حاقه	۱۰	۹	۱۷,۳۱
۱۳	رعد	۱۱	۵	۱۱,۶۳	۷۰	معارض	۷	۶	۱۳,۶۴
۱۴	ابراهیم	۱۱	۹	۱۷,۳۱	۷۱	نوح	۲	۱	۳,۵۷
۱۵	حجر	۱۱	۵	۵,۰۵	۷۲	جن	۳	۳	۱۰,۷۱

۱۰,۰۰	۲	۵	مزل	۷۳	۸,۵۹	۱۱	۱۷	نحل	۱۶
۷,۱۴	۴	۴	مدثر	۷۴	۴,۵۰	۵	۹	اسرا	۱۷
۵,۰۰	۲	۲	قیامه	۷۵	۶,۳۶	۷	۱۸	کهف	۱۸
۳۸,۷۱	۱۲	۲۱	انسان	۷۶	۹,۱۸	۹	۱۲	مریم	۱۹
۱۴,۰۰	۷	۱۰	مرسلا ت	۷۷	۷,۴۱	۱۰	۱۲	طه	۲۰
۲۰,۰۰	۸	۸	نباء	۷۸	۶,۲۵	۷	۱۲	انبیا	۲۱
۴,۳۵	۲	۳	نازعا ت	۷۹	۲۰,۵۱	۱۶	۲۰	حج	۲۲
۰,۰۰	۰	۰	عبس	۸۰	۴,۲۴	۵	۷	مومنو ن	۲۳
۶,۹۰	۲	۲	تکویر	۸۱	۴,۶۹	۳	۳	نور	۲۴
۱۵,۷۹	۳	۳	انفطار	۸۲	۱۵,۵۸	۱۲	۱۸	فرقان	۲۵
۱۹,۴۴	۷	۷	مطففی ن	۸۳	۲,۲۰	۵	۵	شعراء	۲۶
۲۰,۰۰	۵	۵	انشقاق	۸۴	۲,۱۵	۲	۲	نمل	۲۷
۹,۰۹	۲	۳	بروج	۸۵	۲,۲۷	۲	۲	قصص	۲۸
۰,۰۰	۰	۰	طارق	۸۶	۱۱,۵۹	۸	۱۱	عنكب وت	۲۹
۱۰,۵۳	۲	۲	اعلی	۸۷	۳,۳۳	۲	۲	روم	۳۰
۵۰,۰۰	۱۳	۱۳	غاشیه	۸۸	۱۷,۶۵	۶	۶	لقمان	۳۱
۱۰,۰۰	۳	۳	فجر	۸۹	۶,۶۷	۲	۴	سجده	۳۲
۵,۰۰	۱	۱	بلد	۹۰	۹,۵۹	۷	۷	احزاب	۳۳
۰,۰۰	۰	۰	شمس	۹۱	۹,۲۶	۵	۷	سباء	۳۴
۹,۵۲	۲	۲	لیل	۹۲	۱۳,۳۳	۶	۱۳	فاطر	۳۵
۰,۰۰	۰	۰	ضحی	۹۳	۹,۶۴	۸	۱۵	یس	۳۶
۰,۰۰	۰	۰	انشراح	۹۴	۹,۳۴	۱۷	۱۸	صافات	۳۷
۱۲,۵۰	۱	۱	تین	۹۵	۱۰,۲۳	۹	۱۶	ص	۳۸
۱۰,۵۳	۲	۲	علق	۹۶	۱۳,۳۳	۱۰	۱۷	زمر	۳۹
۰,۰۰	۰	۰	قدر	۹۷	۱۱,۷۶	۱۰	۱۸	غافر	۴۰

۲۵,۰۰	۲	۶	بینه	۹۸	۱۱,۱۱	۶	۱۰	فصلت	۴۱
۰,۰۰	۰	۰	زلزال	۹۹	۹,۴۳	۵	۹	شوری	۴۲
۰,۰۰	۰	۰	عادی ات	۱۰۰	۱۱,۲۴	۱۰	۱۵	زخر ف	۴۳
۲۷,۲۷	۳	۳	قارعه	۱۰۱	۲۳,۷۳	۱۴	۱۷	دخان	۴۴
۰,۰۰	۰	۰	تکاثر	۱۰۲	۱۸,۹۲	۷	۱۱	جائیه	۴۵
۰,۰۰	۰	۰	عصر	۱۰۳	۱۴,۲۹	۵	۸	احقاف	۴۶
۴۴,۴۴	۴	۴	همزه	۱۰۴	۱۳,۱۶	۵	۱۴	محمد	۴۷
۰,۰۰	۰	۰	فیل	۱۰۵	۱۳,۷۹	۴	۷	فتح	۴۸
۰,۰۰	۰	۰	قریش	۱۰۶	۰,۰۰	۰	۰	حجرا ت	۴۹
۰,۰۰	۰	۰	ماعون	۱۰۷	۶,۶۷	۳	۵	ق	۵۰
۰,۰۰	۰	۰	کوثر	۱۰۸	۳,۳۳	۲	۲	ذاری ات	۵۱
۰,۰۰	۰	۰	کافرو ن	۱۰۹	۲۲,۴۵	۱۱	۱۶	طور	۵۲
۰,۰۰	۰	۰	نصر	۱۱۰	۱,۶۱	۱	۲	نجم	۵۳
۴۰,۰۰	۲	۲	مسد	۱۱۱	۵,۴۵	۳	۳	قمر	۵۴
۰,۰۰	۰	۰	اخلا ص	۱۱۲	۲۰,۵۱	۱۶	۱۸	رحمان	۵۵
۰,۰۰	۰	۰	فلق	۱۱۳	۳۴,۳۸	۳۳	۳۲	واقعه	۵۶
۰,۰۰	۰	۰	ناس	۱۱۴	۱۷,۲۴	۵	۱۱	حدید	۵۷

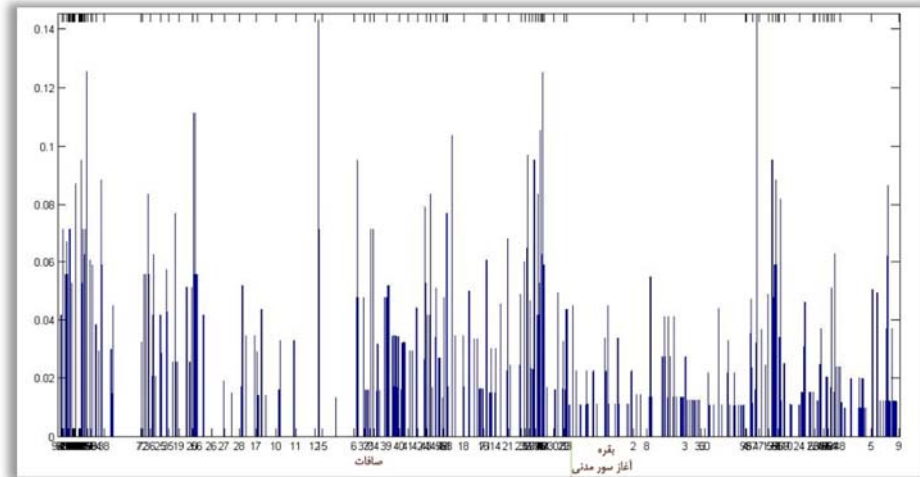
تصویر زیر، نمایی کلی از میزان توصیف جزای اخروی به ترتیب مصحف کنونی است. محور افقی از چپ به راست، بر اساس تعداد حروف سوره‌های قرآن کریم تنظیم شده که از این نظر، می‌توان آن را شمای دقیقی از حجم مصحف دانست. شماره‌هایی که در زیر محور افقی قرار دارد، نشان‌دهنده ترتیب سوره‌های قرآن بر اساس مصحف است.

محور عمودی نیز بیانگر تعداد توصیفات جزای اخروی در آیات است. همانطور که مشاهده می‌شود، تراکم توصیفات جزای اخروی در میانه و اواخر مصحف بیشتر است.

شکل ۲- شمای کلی جزاها در مصحف شریف

مقایسه جزاهای اخروی یاد شده در سوره‌های قرآن با ملاک ترتیب نزول (طبق روایت ابن عباس به نقل از: معرفت، ۱۳۸۶، صص ۷۸-۷۹)، نشان‌دهنده آن است که پس از تراکم و تنوع فراوان در سوره‌های ابتدایی نازل و سپس برهه‌هایی که کمتر به توصیف جزاها پرداخته شده، هر چه از زمان نزول بیشتر می‌گذرد، تعداد و گستردگی توصیف جزاهای اخروی بیشتر می‌شود. بر اساس آنچه در نمودار زیر به روشنی مشخص است، میزان توصیفات از بهشت و جهنم و نعمت‌ها و عذاب‌هایی که انسان‌ها در آن خواهند داشت، تقریباً از زمان نزول سوره «صافات» در میانه نزول سوره‌های مکی، رو به فزونی می‌گذارد.

شکل ۳- شمای کلی جزاهای اخروی در سوره‌ها به ترتیب نزول

با محاسبه کل جزاها و تجمیع مشابهت‌ها، ۱۲۳ نوع جزای مختلف اعم از جزاهای بهشتی و جهنمی شناسایی شد. فراوانی این جزاها در جدول زیر قابل مشاهده است:

جدول ۲- انواع جزاهای اخروی

تعداد	عنوان جزا	تعداد	عنوان جزا	تعداد	عنوان جزا
۱	شهادت اعضای بدن	۴	زیورآلات	۱۱۰	سوختن
۱	رستگاری	۳	گرما و سرما	۹۸	باغهای بهشتی
۱	دسترسی	۳	اسباب پذیرایی	۷۶	جاودانگی
۱	اخراج نشدن	۳	تحیت	۵۱	درد
۱	دور بودن از جهنم	۳	درخت	۴۸	مسکن
۱	نعمت	۳	آگاه سازی از اعمال دنیوی	۳۷	نوشیدنی
۱	فرش	۳	شفیع نداشتن	۲۲	خواری
۱	نورانی شدن	۳	اجر	۲۰	یاری
۱	کری	۳	عدم امکان خروج از آتش	۲۰	همسر
۱	همدم	۳	نپذیرفتن عذر	۱۹	میوه

۱	بالش	۳	عدم مکالمه خدا	۱۴	غم
۱	کور و کر و لال شدن	۳	کم نشدن عذاب	۱۳	رضایت
۱	کوری	۳	گردانیده شدن کاسه های شراب گرد سرشان	۱۳	خوراک
۱	باد سوزان	۲	نگهبانان جهنم	۱۲	آمزش
۱	آشکار شدن اعمال زشت	۲	رانده شدن	۱۲	لعنت
۱	نداشتن قدرت تکلم	۲	ناامیدی	۱۱	دلخواه
۱	گرز آهنین	۲	اجر	۱۱	پیروزی
۱	تزدیکی به خدا	۲	روپرو نشستن	۱۰	تکیه دادن در بهشت
۲	پوست	۲	شادمانی و سرگرمی	۱۰	ترس
۱	حسرت	۲	زشتی صورت	۹	غل و زنجیر
۱	زندان	۲	درجات	۹	امنیت
۱	سیر نشدن	۲	درماندگی	۹	رزق
۱	زندگی سخت	۲	ادخال در صالحان	۹	سایه
۱	نگاه به خداوند	۲	راه گریز نداشتن	۸	سلام
۱	متراکم شدن روی هم	۲	راه نجات	۸	پوشاک
۱	باز بودن درهای بهشت بر بهشتیان	۲	روسفیدی	۷	نابودی اعمال
۱	پوشیده بودن از خداوند	۲	خشم خدا	۷	رحمت
۱	ملاقات با فرشتگان	۲	پوشاندن زشتی ها	۷	نعمت
۱	هلاکت خواستن	۲	مهمانی نزد پروردگار	۶	باغ های پر نعمت
۱	فرمانروایی	۲	فراموش شدن	۶	سرانجام نیکو یا بد
۱	صدای آتش جهنم	۲	سرزنش	۶	نمردن
۱	مهر زدن بر دهان	۲	گرفتن از موی پیشانی	۶	روسیاهی
۱	مهلت ندادن	۲	اجازه ندادن	۶	همراهی خانواده

۱	زیاد شدن عذاب	۱	نرسیدن بدی	۵	چشمه سار
		۱	احضار به عذاب	۵	نشستن بر تخت بهشتی
		۱	سیراب نشدن	۴	پایداری عذاب
		۱	عدم تزکیه	۴	احاطه عذاب
		۱	دشمنی نزدیکان	۴	تکریم
		۱	نشیدن صدای جهنم	۴	نشیدن سخن لغو
		۱	عذاب کمرشکن	۴	خادمان بهشتی

فراوانی جزاها به تفکیک بهشتی و جهنمی بودنشان در جدول زیر آمده است. بر اساس یافته‌های این تحقیق، تعداد انواع جزاهایی که برای هر یک از سراهای بهشت و جهنم آمده نیز تقریباً یکسان است. بدین معنا که ۶۶ نوع نعمت بهشتی در برابر ۷۲ عقوبت جهنمی شناسایی شده که با اغماض از خطای محاسباتی تحقیق، برابری انواع جزاهای بهشتی و جهنمی نیز در نوع خود جالب توجه است.

جدول ۳- انواع جزاهای اخروی به تفکیک بهشتی و جهنمی

جهنمی				بهشتی			
۱	خانواده نداشتن	۱۱۰	سوختن	۲	اجر	۹۸	باغهای بهشتی
۱	مهر زدن بر دهان	۴۹	درد	۲	نبود درد	۴۸	جاودانگی
۱	راه نجات نداشتن	۳۲	نداشتن مسکن	۲	روبرو نشستن با صالحان و همصحبتی با آنها آنها	۲۰	همسر
۱	سیراب نشدن	۲۸	جاودانگی در عذاب	۲	مهمانی نزد پروردگار	۱۸	میوه
۱	زندگی سخت	۲۲	خواری	۲	روسفیدی	۱۶	مسکن

۲	زخم پوست	۱۸	عدم یاری	۲	یاری شدن	۱۸	نوشیدنی
۱	آشکار شدن اعمال زشت	۱۹	نوشیدنی بد	۱	نورانی شدن	۱۳	رضایت
۱	شهادت اعضای بدن	۱۲	لعنت	۱	رستگاری	۱۲	آمزش
۱	متراکم شدن روی هم	۹	غل و زنجیر	۱	دور بودن از جهنم	۱۱	نبود غم
۱	صدای آتش جهنم	۷	نابودی اعمال	۱	درماندگی نداشتن	۱۱	رسیدن به دلخواه
۱	میوه جهنمی	۶	سرانجام بد	۱	نگاه به خداوند	۱۱	پیروزی
۱	نداشتن قدرت تکلم	۶	خوراک بد	۱	اذیت نشدن از گرما و سرما	۱۰	تکیه دادن به تخت‌های بهشتی
۱	عدم ترکیه	۶	روسپاهی	۱	درختان پر میوه	۹	نبود ترس
۱	احضار به عذاب	۵	نمردن در عذاب	۱	بالش	۹	رزق
۱	ترس	۴	پایداری عذاب	۱	زیادی نعمت	۸	امنیت
۱	عذاب کمرشکن	۴	احاطه عذاب	۱	ملاقات با فرشتگان	۸	سلام
۱	عدم تکریم	۳	عدم مکالمه خدا	۱	نشیدن صدای جهنم	۷	رحمت
۱	درماندگی	۳	نپذیرفتن عذر	۱	مُلک	۶	پوشاک
۱	عدم امنیت	۳	آگاه سازی از اعمال دنیوی	۱	دسترسی به انواع نعمت‌ها	۷	خوراک
۱	دشمنی نزدیکان	۳	شفیع نداشتن	۱	نمردن	۷	نعمت
۱	مهلت نیافتن	۳	سایه آتشین	۱	باز بودن درهای بهشت بر بهشتیان	۶	باغ‌های پر نعمت
۱	غم	۳	عدم امکان خروج از آتش	۱	نجات یافتن	۶	استفاده از سایه دلنشین
۱	زندان	۳	کم نشدن عذاب	۱	داشتن همدم	۵	نشستن کنار دوستان

۱	زیاد شدن عذاب	۲	ناامیدی	۱	نرسیدن بدی	۵	چشمه سار
۱	کری	۲	زشتی صورت	۱	نزدیکی به خدا	۵	همراهی خانواده
۱	حسرت	۲	سرزنش	۱	اخراج نشدن از بهشت	۴	خدامان بهشتی
۱	پوشیده بودن از خداوند	۲	فراموش شدن	۱	فرش	۴	زیورآلات
۱	باد سوزان	۲	غم			۴	نشیندن سخن لغو
۱	کور و کر و لال شدن	۲	درخت جهنمی			۳	تکریم
۱	هلاکت خواستن	۲	پوشاک آتشین			۳	اجر
۱	کوری	۲	گرفتن از موی پیشانی			۳	اسباب پذیرایی
۱	سیر نشدن از خوراک جهنمی	۲	نگهبانان جهنم			۳	گردانیده شدن کاسه های شراب گرد سرشان
۱	گرز آهنین	۲	اذیت شدن از گرما و سرما			۳	تحیت
		۲	خشم خدا			۲	پوشاندن زشتی ها
		۲	رانده شدن			۲	شادمانی و سرگرمی
		۲	راه گریز نداشتن			۲	درجات
		۲	اجازه نیافتن			۲	ادخال در صالحان

در جداول زیر، نوع جزاها و اینکه در کدام یک از حیطه های نیازهای انسانی دسته بندی شده اند، مشخص گردیده است:

جدول ۴- تقسیم‌بندی جزاها در حیطه‌های نیازهای انسانی

زیستی	امنیتی	عاطفی	احترام	خودشکوفایی
سوختن	۱۱۰	۷۳	۱۹	۲۲
باغهای بهشتی	۹۵	۱۰	۱۴	۱۰
درد	۵۰	۹	۸	۹
مسکن	۴۶	۷	۷	۶
نوشیدنی	۳۶	۶	۶	۶
میوه	۱۸	۵	۶	۶
همسر	۱۳	۵	۳	۵
خوراک	۱۲	۴	۳	۴
رزق	۹	۳	۳	۴
سایه	۹	۳	۳	۴

۱	پوشانده شدن زشتی ها	۴	نشیدن سخن لغو	۲	خشم خدا	۲	باغهای امن بهشتی	۶	پوشاک
		۴	همسر والامقام	۲	نشستن بر تخت در کنار دوستان	۲	درماندگی	۶	باغ های پر نعمت
		۳	نپذیرفتن عذر	۲	رانده شدن	۲	سلام و آرامش	۶	نعمت
		۳	گردانیده شدن کاسه های شراب گرد سرشان	۲	روبرو نشستن با صالحان	۱	تکریم توأم با امنیت	۵	نمردن
		۳	شفیع نداشتن	۲	ادخال در صالحان	۱	اخراج نشدن	۳	درخت پر میوه
		۳	اجر گرانقدر	۲	فراموش شدن توسط خالق	۱	دور بودن از جهنم	۳	گرما و سرما
		۳	باغهای بهشتی فاخر	۱	نداشتن قدرت تکلم و برقراری ارتباط	۱	راه نجات نداشتن	۳	چشمه سار
		۳	تحیت یافتن	۱	نگهبانان جهنم	۱	غم	۲	درمانده شدن/نشدن
		۳	سوختن توأم با تحقیق	۱	پوشاندن زشتی ها	۱	رزق نداشتن	۲	رسیدن /نرسیدن به دلخواه

		۳	خدامان بهشتی	۱	تکیه دادن به تخت بهشتی در کنار دوستان	۱	نرسیدن بدی	۱	مهمانی نزد پروردگار
		۲	روسفیدی	۱	ناامیدی	۱	درد مزمن	۱	اسباب پذیرایی
		۲	مهمانی نزد پروردگار	۱	داشتن همدم	۱	عذاب کمرشکن	۱	باد سوزان
		۲	زیورآلات	۱	نزدیکی به خدا	۱	احاطه عذاب	۱	پوست نامناسب
		۲	خشم خدا	۱	دشمنی نزدیکان	۱	حسرت ابدی	۱	زخم پوست
		۲	اجر والا	۱	نعمت روحی	۱	نگهبانان جهنم	۱	زندگی سخت
		۲	درجات والا	۱	شادمانی و سرگرمی	۱	دسترسی داشتن همیشگی به نعمت	۱	نشستن بر تخت بهشتی
		۲	گرفتن از موی پیشانی و تحقیر	۱	پوشیده بودن کافران از خداوند	۱	باز بودن درهای بهشت بر بهشتیان	۱	سیر نشدن
		۲	آمرزش و تکریم	۱	ملاقات با فرشتگان	۱	ناامیدی	۱	زیاد شدن عذاب
		۲	اجازه ندادن و تحقیر	۱	دوری از رحمت خدا	۱	سیر نشدن از عذاب	۱	نگهبانان جهنم

		۲	سرزنش	۱	خوراک در کنار دوستان	۱	نشیدن صدای جهنم	۱	بالش
		۱	رزق گرانقدر	۱	مسکن در کنار خانواده	۱	سیراب نشدن	۱	متراکم شدن روی هم
		۱	داشتن فرش فاخر			۱	صدای آتش جهنم	۱	فرش
		۱	غل و زنجیر			۱	زیادی نعمت	۱	هلاکت خواستن
		۱	احضار به عذاب			۱	رستگاری	۱	کوری
		۱	داشتن بالش فاخر			۱	رضایت	۱	خوراک
		۱	اسباب پذیرایی					۱	گرز آهنین
		۱	شهادت اعضای بدن و تحقیر						
		۱	ادخال در صالحان						
		۱	نورانی شدن						
		۱	ملاقات با فرشتگان						
		۱	روبرو نشستن با						

		صالحان و تکریم					
	۱	مهر زدن بر دهان					
	۱	زشتی صورت					
۵۳	۱۴۱		۹۹		۱۵۳		۴۵۱

باید توجه داشت که علت تکرار برخی عناوین در ستون‌های متفاوت، نوع خاص استفاده از مضمون جزا است که موجب می‌گردد یک پاداش یا عقوبت خاص، چند نیاز انسان را تأمین یا تهدید کند. به عنوان مثال، همسر بهشتی، همزمان نیازهای عاطفی و جنسی بهشتیان را برطرف می‌سازد. یا اینکه در برخی آیات، تأکید شده که بهشتیان، به آنچه بخواهند و دوست داشته باشند، دسترسی خواهند داشت. این پاداش، همزمان نیاز به آزادی و اختیار و نیاز به قدرت را در انسان برطرف می‌سازد.

تفریح	آزادی	قدرت	زیبایی	شناخت
چشمه سار	۲	رسیدن/نرسیدن به دلخواه	۱۰	داشتن قدرت رسیدن به دلخواه
تکیه دادن به تخت‌های بهشتی	۲	تکیه دادن به تخت- های بهشتی و حکمرانی	۸	۵
همسر هم- سن و سال و خوش اندام	۲	مسکن دلخواه	۴	۴
		گردانیده شدن کاسه های	۱	۴
		آگاه سازی از اعمال دنیوی	۶	۳
		کر شدن و نشیندن	۵	۱
		کور و کر و لال شدن	۴	۱
		پوشاک فاخر	۵	۱
		زبورآلات	۴	۱
		همسر بهشتی	۶	۳
		گل و زنجیر	۵	۱
		گرددانیده شدن کاسه های	۴	۱

				شراب گرد سرشان					
۱	کور شدن و ندیدن	۳	روسیاهی	۱	درجات والا	۴	احاطه عذاب	۱	مهمانی نزد پروردگار
		۲	خادمان زیبای بهشتی	۱	مُلک و فرمانروایی	۳	عدم امکان خروج از آتش	۱	نوشیدنی
		۲	داشتن ظروف جواهر نشان	۱	مهر زده شدن بر دهان و نداشتن قدرت دفاع	۲	راه گریز نداشتن	۱	شادمانی و سرگرمی
		۲	زشتی صورت	۱	داشتن خادمان بهشتی	۱	نداشتن اراده برای مردن	۱	گردانیده شدن کاسه های شراب گرد سرشان
		۱	میوه‌های زیبا	۱	شهادت اعضای بدن و نداشتن قدرت خاموشی آنها	۱	مهلت نیافتن		
		۱	تخت‌های جواهر نشان			۱	احضار به عذاب		
		۱	نشستن بر تخت‌های طلاکاری- شده			۱	سوختن و نداشتن امکان فرار		

		۱	داشتن تجملات دلخواه			۱	انتخاب از بین میوه‌های بهشتی		
		۱	اسباب پذیرایی گرانقیمت و زیبا			۱	نداشتن راه نجات		
		۱	بالش‌های زیبا			۱	باز بودن درهای بهشت بر بهشتیان		
						۱	زندان		
۶		۳۰		۲۳		۳۹		۱۰	

برچسب گذاری هر یک از جزاها و اینکه هر کدام از آنها، کدام یک از نیازهای انسانی را تأمین یا تهدید می‌کند، نشان از آن دارد که در قرآن کریم، بیشتر از همه به نیازهای زیستی انسان توجه شده است. جدول زیر نشان می‌دهد که از نظر آماری، هر یک از نیازهای انسانی در یادکرد جزای اخروی چه میزان مورد توجه بوده‌اند:

جدول ۵- تعداد جزاهای مرتبط با نیازهای انسانی

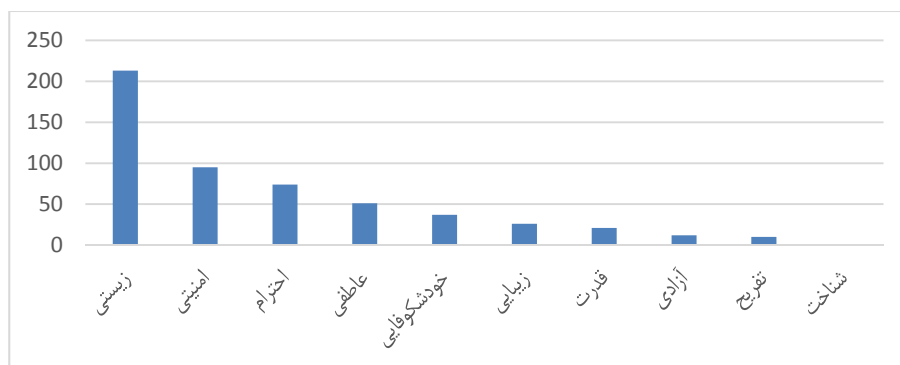
زیستی	امنیتی	احترام	عاطفی	خودشکوفایی	آزادی	زیبایی	قدرت	تفریح	شناخت
۴۵۱	۱۵۳	۱۴۱	۹۹	۵۳	۳۹	۳۲	۲۳	۱۰	۶

البته باید توجه داشت که چیش این نیازها، در دو حیطه جزاهای بهشتی و جهنمی با هم متفاوت است. توجه به جدول و نمودارهای زیر این نکته را روشن تر می‌سازد.

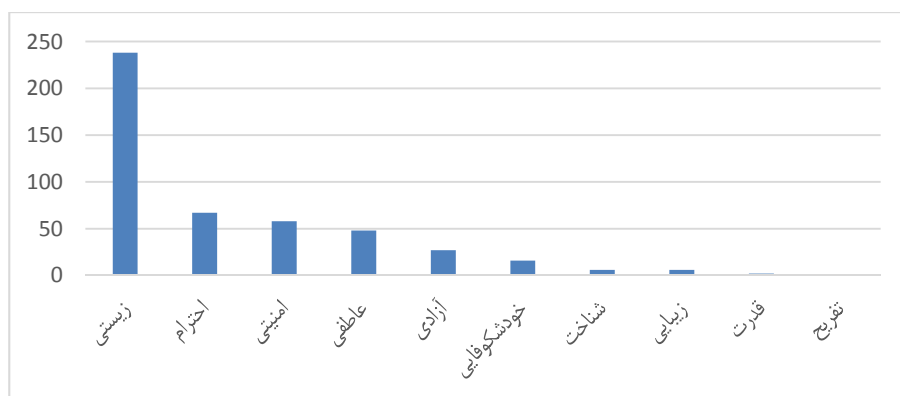
جدول ۶- تعداد جزاهای مرتبط با نیازهای انسانی به تفکیک بهشتی و جهنمی

Row Labels	زیستی	امنیتی	عاطفی	احترام	آزادی	تفریح	قدرت	خودشکوفایی	شناخت	زیبایی
بهشتی	۲۱۳	۹۵	۵۱	۷۴	۱۲	۱۰	۲۱	۳۷	۰	۲۶

۶	۶	۱۶	۲	۰	۲۷	۶۷	۴۸	۵۸	۲۳۸	جهنمی
---	---	----	---	---	----	----	----	----	-----	-------

شکل ۴- نمودار تعداد جزای بهشتی مرتبط با نیازهای انسانی

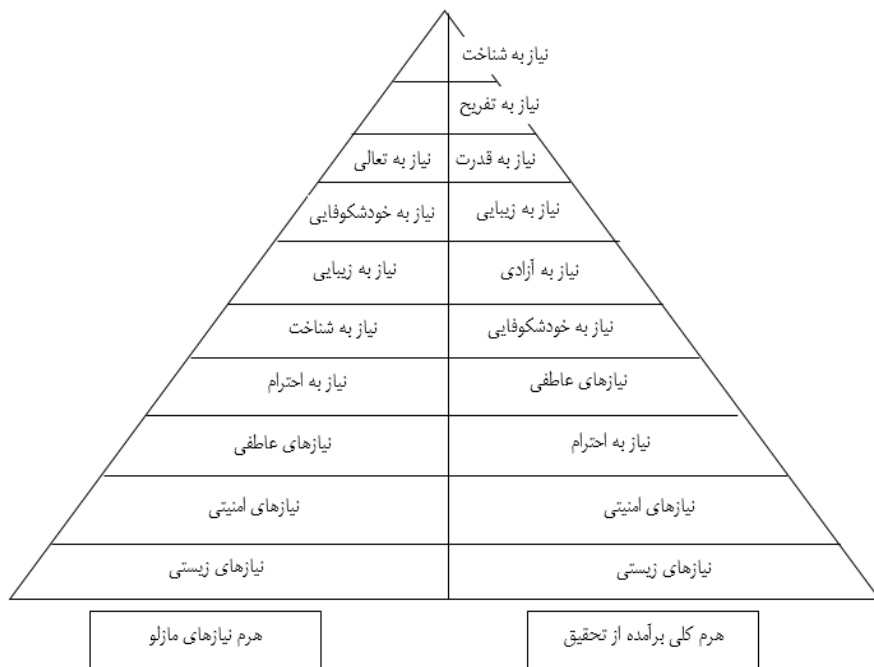
شکل ۵- نمودار تعداد جزای جهنمی مرتبط با نیازهای انسانی

بحث و نتیجه‌گیری

شالوده بحث این تحقیق بر این مبنا نهاده شده که میزان توجه به نیازهای انسان در جزای اخروی، نشان‌دهنده میزان ضرورت و اهمیت آن نیاز در زندگی انسان است. تشویق‌ها و تهدیدهایی که در آیات بهشتی و جهنمی مشاهده می‌شود نیز، از همین روست. روان‌شناسان صاحب‌نظر در حوزه انگیزش نیز با استفاده از متدهایی مشابه این متد،

نظریه‌های خود را سامان داده‌اند. آنها با بررسی زندگی انسان‌ها، بر چیزهایی که موجب انگیزش انسان برای کنش‌های او می‌شود، تمرکز کرده و نیازهای او را بر اساس تعداد دفعات احساس نیاز، گستردگی و میزان ضرورت و اهمیت تأمین آن نیاز خاص، طبقه‌بندی نموده‌اند.

در این تحقیق با بررسی آیات بهشتی و جهنمی قرآن کریم و تدقیق در جزای‌های خاص وعده داده شده به بهشتیان و جهنمیان، به این نتیجه می‌رسیم که نظام حاکم بر انگیزش انسان از طریق ذکر جزای اخروی، با نظریات مطرح در حوزه انگیزش از طریق نیازها، به طور کلی همراستا و همسو است. بدین صورت که در قرآن کریم، پربسامدترین نیازی که از جزای‌های اخروی برداشت می‌شود، نیازهای زیستی است. سپس نیازهای مربوط به روان انسان یعنی نیازهای امنیتی، شخصیتی و عاطفی قرار می‌گیرد. پس از این نیازها، نیازهای شخصی انسان چون نیاز به خودشکوفایی، اختیار، زیبایی، قدرت، تفریح و شناخت قرار می‌گیرند. شکل زیر، کلیت نیازهای برآمده از جزای‌های اخروی را در مقایسه با هرم نیازهای انسانی مازلو نشان می‌دهد:

شکل ۶- مقایسه هرم نیازهای مازلو با هرم کلی برآمده از تحقیق

البته از آنجا که در هرم فوق، جزایهای بهشتی و جهنمی یکسان انگاشته شده‌اند، می‌توان با تفکیک این دو حیطه از هم، طبقه‌بندی دقیق‌تری ترسیم نمود. بدین صورت که جزایهای بهشتی را در سیر صعودی نیازهای انسان و جزایهای جهنمی انسان را در سیر نزولی انسان مؤثر دانست. یعنی سیر مواجهه با نیازها و ضرورت آنها برای کسی که در زندگی خود در حال رشد بوده و می‌تواند نیازهای خود را تأمین نماید، با کسی که در زندگی در حال پسرفت بوده و باید از برخی از نیازهای خود چشم‌پوشد، متفاوت است.

برای کسی که زندگی رو به پیشرفت را تجربه نموده و در سیر صعودی قرار دارد، مهم‌ترین و ضروری‌ترین مسئله، تأمین نیازهای زیستی اعم از خوراک، پوشاک، مسکن و... است. پس از آن، نیازهای امنیتی قرار دارد. این دو طبقه از نیازها دقیقاً از الگوی مازلو پیروی می‌کند. اما بر اساس نتایج این تحقیق، از نگاه قرآن کریم، نیاز به عزت نفس، احترام و تکریم، گستردگی و اهمیت بیشتری نسبت به نیازهای عاطفی و احساسی انسان داشته و

نسبت به آن دارای تقدم است. یعنی انسان‌ها در سیر صعودی و تأمین متوالی نیازها، ابتدا به دنبال تثبیت شخصیت و عزت نفس خود هستند و پس از آن به دنبال ارضای نیازهای عاطفی می‌روند.

پس از نیاز به احترام، نیاز به برانگیختگی احساسات مثبت، عاطفه و روابط اجتماعی قرار دارد. در مرتبه بعد، نیاز به خودشکوفایی احساس می‌شود. در واقع، برخلاف نظر پیرس مازلو که نیاز به شناخت و زیبایی را مقدم بر نیاز به خودشکوفایی دانسته بود، بر اساس آیات قرآن کریم، انسان‌ها پس از ارضای نیازهای عاطفی، سراغ استعدادها و قابلیت‌های خود می‌روند و در راستای پرورش و شکوفا ساختن آنها انگیزه می‌یابند. سپس نوبت به ارضای نیاز به زیبایی می‌رسد. البته با عنایت به نظریه آمیختگی نیازها، یک رفتار واحد، می‌تواند هم‌زمان موجب ارضای چند نیاز انسانی شود و نیاز به زیبایی نیز از این قاعده مستثنا نیست.

انسان‌ها در هنگام ارضای بسیاری از نیازها، به صورت توأمان نیاز به زیبایی را هم تأمین می‌نمایند. اما مراد از اینکه پس از تأمین نیاز به خودشکوفایی، نیاز به زیبایی به صورت جداگانه احساس می‌شود، این است که انسان‌ها در این مرحله، انتخاب‌های خود را با عنصر زیبایی تنظیم می‌کنند و به عناصر دیگری چون کارکرد و ... کمتر اهمیت می‌دهند. با تأمین این نیاز، نیاز به قدرت درک می‌شود. در این مرحله انسان‌ها دوست دارند که بتوانند در سرنوشت موجودات دیگر دخیل و تأثیرگذار باشند. در مرحله بعد، نیاز به آزادی احساس می‌شود. در واقع پس از تأمین نیاز به قدرت، انسان شدیداً میل به داشتن آزادی و اختیار مطلق را در خود احساس می‌کند.

بر اساس آیات قرآن کریم، اگر انسانی بدون تزکیه نفس به این مرحله برسد، از آزادی و قدرت خود در راستای گسترش فساد و طغیان در برابر خداوند متعال بهره می‌گیرد «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِكَيْطَعِي * أَنْ رَأَهُ اسْتَعْيَى» (علق: ۶-۷). پس از ارضای این دو نیاز، نیاز به تفریح و سرگرمی به صورت خالص، خود را نشان می‌دهد. این الگو می‌تواند تبیین‌کننده این امر باشد که چرا بسیاری از سلاطین و ثروتمندان با رسیدن به تمامی مراحل پیشین و در

عین داشتن قدرت، آزادی و... اوقات خود را صرف سرگرمی و تفریحات بدون هدف می‌نموده و می‌نمایند.

پس از این مرحله، احساس نیاز به شناخت به صورت واقعی در روان انسان رخ می‌نماید. در واقع، تنها انسان‌هایی می‌توانند به این مرحله برسند که از نیازهای پیشین یا به صورت چشم‌پوشی و یا با تأمین آنها، عبور کرده باشند. در این مرحله، شناخت هستی و حقیقت آن به مهم‌ترین دغدغه انسان تبدیل می‌شود.

اما در سیر نزولی، قواعد پیش گفته حکم‌فرما نیست. انسان‌ها وقتی در حال پس‌رفت در زندگی هستند، ساده‌ترین نیازی که می‌توانند از آن چشم‌پوشی کنند، نیاز به تفریح و سرگرمی است. پس از آن، نیاز به قدرت قرار دارد. یعنی انسانی که در حال از دست دادن داشته‌هایش است، می‌تواند به شرط تأمین دیگر نیازهایش، از نیاز به قدرت چشم‌پوشی کند. مهم‌تر از نیاز به قدرت، نیاز به زیبایی است. سپس نیاز به شناخت قرار دارد. در واقع، بر اساس این مدل، انسان حاضر است از نیاز به قدرت و زیبایی چشم‌پوشی کند، به شرط آنکه نیاز به شناختش تأمین شود.

مهم‌تر از نیاز به شناخت، نیاز به خود شکوفایی است و پس از آن، نیاز به آزادی قرار دارد. یکی از نتایج جالب این تحقیق آن است که جایگاه نیاز به آزادی در سیر نزولی، تفاوت چشمگیری با جایگاه این نیاز در سیر صعودی دارد. بدین معنا که انسان‌ها در حالت معمول و در زندگی روتین، نیاز به آزادی را به عنوان نیازی ضروری چندان احساس نمی‌کنند و نیازهای مهم‌تری، آنان را به خود مشغول می‌دارد. اما اگر قرار باشد که آزادی آنها تهدید شود، حاضرند از نیازهایی چون تفریح، قدرت، زیبایی، شناخت و خودشکوفایی بگذرند، به شرط آنکه بتوانند نیاز به آزادی را تأمین نمایند.

به عبارت دیگر، انسان در حالت معمولی به دنبال به دست آوردن آزادی‌های بیشتر نیست و دلمشغولی‌های مهم‌تری را پیش‌روی خود می‌بیند، اما اگر احساس کند که در عرصه‌ای، اختیار و آزادی او تحت‌الشعاع قرار گرفته، حاضر است برای به دست آوردن مجدد آزادی سلب‌شده، از بسیاری از نیازهای خود چشم‌پوشی کند. نیازی که در سیر نزولی از

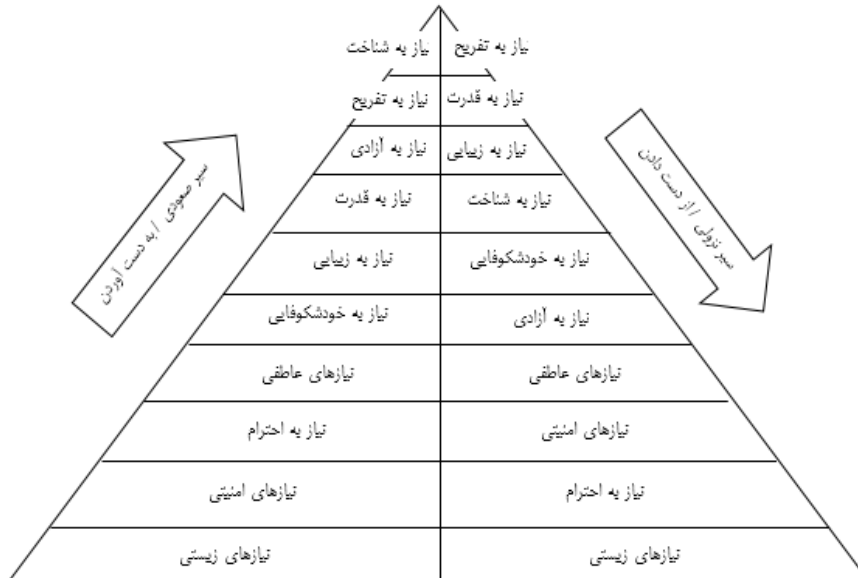
نیاز به آزادی نیز اهمیت بیشتری دارد، نیاز به تعلق خاطر، برقراری روابط انسانی و برانگیختگی عواطف و احساسات است.

با اتکا به نتایج این تحقیق، می‌توان گفت عموم انسان‌ها حاضرند برای تأمین این نیاز از آزادی خود نیز دست بکشند. پس از نیاز به تعلق خاطر، نیاز به امنیت قرار دارد. یعنی انسان حاضر است از روابطش چشم‌پوشد، اما دچار ترس، اضطراب و نگرانی نگردد. مهم‌تر از نیاز امنیتی انسان در سیر نزولی، نیاز به احترام و عزت نفس است. جایگاه جدید نیاز به احترام و عزت نفس در سلسله مراتب نیازهای انسانی در مقایسه با هرم مازلو، یکی از اصلی‌ترین نتایج و دستاوردهای این تحقیق به شمار می‌رود. این جایگاه جدید، تبیین‌کننده بسیاری از رفتارهایی است که از الگوی مازلو پیروی نمی‌کنند. بر اساس نتایج این تحقیق، انسان‌ها در سیر نزولی حاضرند از روابط و عواطف انسانی و همچنین امنیت خود، به نفع تأمین نیاز به احترام و آبرو، دست بکشند.

در زندگی روزمره نیز به کرات مشاهده می‌شود که انسان‌ها به طور معمول، حاضر نیستند شخصیت خود را فدای روابط نموده و مثلاً با عذرخواهی و گذشتن از غرور و تعصب، یک رابطه انسانی را ترمیم نمایند. همچنین بر این اساس، انسان‌ها حاضرند به قیمت تأمین نیاز به احترام و حفظ آبرو، امنیت خود را نیز به خطر بیندازند. فردی که برای حفظ آبرو حاضر است با برداشتن وام‌های متعدد، امنیت مالی خود و خانواده‌اش را به خطر بیندازد، از این الگو پیروی می‌کند. بر اساس این تبیین، انسان حاضر است به قیمت تحمل اضطراب، ترس، بی‌ثباتی و بی‌نظمی، آبرو و احترام خود را حفظ کند. اما مهم‌ترین و اساسی‌ترین نیاز در سیر نزولی، نیازهای زیستی است. بدین معنا که انسان حاضر است از همه نیازهایش بگذرد، اما حیاتش در معرض خطر قرار نگیرد.

با توجه به مباحث فوق، می‌توان سلسله مراتب نیازهای انسانی از نظر قرآن کریم را به

صورت زیر تصویر نمود:

شکل ۷- هرم نهایی نیازهای انسانی در دو سیر صعود و نزول

مهم‌ترین نتیجه این تحقیق آن است که به دست آوردن و از دست دادن نیاز، دو مقوله مجزاست و نمی‌توان درباره سلسله نیازها در این دو حالت، به صورت یکسان صحبت نمود. تفاوت مدل برآمده از این تحقیق با مدل‌های معروف در حوزه انگیزش انسانی همچون مدل مازلو و آلدرفر، در این نکته است که ترتیب نیازها در حالات به دست آوردن و از دست دادن، با هم متباین است و همین تباین در دو سیر صعودی و نزولی، تبیین‌کننده بسیاری از رفتارهای انسانی است.

تقدیر و تشکر

از جناب آقای دکتر محمدرضا بقایی‌پور، استادیار گروه مهندسی کامپیوتر دانشگاه کوثر بجنورد جهت همکاری در خصوص برنامه‌نویسی و رسم نمودار شماتیک پراکندگی جزاها در سطح سوره‌های قرآن کریم، تقدیر و تشکر ویژه به عمل می‌آید.

منابع

۱. **قرآن کریم.**
۲. امیرکبیری، علیرضا، (۱۳۸۵ش)، **رویکردهای سازمان و مدیریت و رفتار سازمانی**، تهران: نگاه دانش.
۳. امیری خراسانی، احمد، صرفی، محمدرضا، ایران منش، محمدحسین، (۱۳۹۳ش)، «بررسی توصیه‌های اخلاقی ناصر خسرو بر پایه هرم مزلو»، **پژوهشنامه ادبیات تعلیمی**، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۱-۳۲
۴. بخشایش، علیرضا، (۱۳۹۱ش)، بررسی تطبیقی نمودهای خودشکوفایی در قرآن و روان‌شناسی، **مجله الهیات تطبیقی**، سال سوم، شماره هشتم، صص ۵۷-۷۲.
۵. پارسا، حسن، (۱۳۸۸ش)، **انگیزش و هیجان**، چاپ دهم، تهران: دانشگاه پیام‌نور.
۶. دلوی، محمدرضا؛ جمشیدیان، مهدی، (۱۳۸۱ش)، **سازمان و مدیریت**، تهران: انتشارات سیمین.
۷. سانتراک، جان دبلیو، (۱۳۸۵ش)، **زمینه روان‌شناسی سانتراک**، ترجمه مهرداد فیروزبخت، تهران: رسا.
۸. ستاری، رضا؛ صفار حیدری، حجت؛ محرابی کالی، منیره، (۱۳۹۴ش)، «شخصیت رستم بر اساس داستان رستم و اسفندیار در شاهنامه و نظریه «خوشکوفایی» آبراهام مازلو»، **مجله متن پژوهی ادبی**، سال ۱۹، ش ۶۴، صص ۸۳-۱۰۹.
۹. سلطانی، محمدرضا، (۱۳۹۲ش)، «درآمدی بر شناسایی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن؛ با تأکید بر برتری نیازهای معنوی در سلسله مراتب نیازها»، **دو فصلنامه مدیریت اسلامی**، سال ۲۱، ش ۱، صص ۹-۴۳.
۱۰. سید رضی، محمد بن حسین، (۱۳۷۹ش)، **نهج البلاغه**، ترجمه و شرح علی نقی فیض الاسلام، تهران: مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام.
۱۱. سید رضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ق)، **نهج البلاغه**، به تصحیح صبحی صالح، قم: نشر هجرت.
۱۲. شاملو، سعید، (۱۳۸۸ش)، **مکتب‌ها و نظریه‌ها در روانشناسی شخصیت**، چاپ نهم، تهران: رشد.

۱۳. شجاعی، محمد صادق، (۱۳۸۶ش)، «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مازلو»، **دوفصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی**، سال ۱، شماره ۱، صص ۸۷-۱۱۶.
۱۴. شریعتی، فهیمه؛ افشار، کبری، (۱۳۹۴ش)، «بررسی تطبیقی انسان خودشکوفای مازلو با ویژگی‌های انسان در حکمت متعالیه»، **دوفصلنامه حکمت صدرایی**، سال چهارم، ش ۱، صص ۸۱-۹۶.
۱۵. شکرشکن، حسن و همکاران (۱۳۷۷ش)، **مکتب‌های روانشناسی و نقد آن**، تهران: سمت.
۱۶. شولتز، دوان، (۱۳۹۰ش)، **نظریه‌های شخصیت**، ترجمه یوسف کریمی و همکاران، تهران: ارسباران.
۱۷. شولتز، دوان؛ شولتز، سیدنی ال، (۱۳۸۵ش)، **نظریه‌های شخصیت**، ترجمه سید یحیی محمدی، چاپ نهم، تهران: ویرایش.
۱۸. قاسمی، بهروز، (۱۳۹۰ش)، **مدیریت رفتار سازمانی**، تهران: انتشارات سپاهان.
۱۹. کجباف، محمد باقر، (۱۳۹۴ش)، «بررسی و نقد نظریه انسان‌گرایی مزلو با رویکرد اسلامی»، **مجله مطالعات تحول در علوم انسانی**، شماره ۴، صص ۷۳ - ۹۹.
۲۰. کریمی، یوسف، (۱۳۷۷ش)، **روان‌شناسی شخصیت**، تهران: ویرایش.
۲۱. گلاسر، ویلیام، (۱۳۹۷ش)، **نظریه انتخاب**، ترجمه علی صاحبی، تهران: سایه سخن.
۲۲. مازلو، آبراهام، (۱۳۶۶ش)، **روان‌شناسی شخصیت سالم**، ترجمه شیوا رویگریان، تهران: هدف.
۲۳. مروتی، سهراب؛ بهرامی، حمیدرضا؛ یعقوبی، مینا؛ غلامی، فرزاد، (۱۳۹۲ش)، «نقد و بررسی سلسله مراتبی بودن نیازهای انسان در نظریه مازلو با رویکردی بر آیات قرآن کریم»، **پژوهش‌های علم و دین**، سال چهارم، شماره دوم، صص ۱۲۹-۱۴۶.
۲۴. مروتی، سهراب؛ یعقوبی، مینا، (۱۳۸۹ش)، «نقد و بررسی نظریه انسان‌شناسانه مازلو با رویکردی بر آیات قرآن کریم»، **مطالعات قرآن و حدیث**، سال چهارم، شماره اول، پیاپی ۷، صص ۷۷-۹۲.
۲۵. معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۶ش)، **علوم قرآنی**، چاپ هشتم، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۶ش)، **پیام قرآن**، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۲۷. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران (۱۳۹۰ش)، *پیام امام امیرالمؤمنین (ع): شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه*، قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب (ع).
۲۸. نوردبای، ورنون، هال، کالوین، (۱۳۶۹ش)، *راهنمای نظریه روان‌شناسان بزرگ*، ترجمه احمد به‌پژوه و رمضان دولتی، چاپ اول، تهران: رشد.
۲۹. هرگنهان، بی. آر، (۱۳۸۹ش)، *درآمدی بر تاریخ روان‌شناسی*، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران: ارسباران.
30. Alderfer, Clayton P. (1969), *An empirical test of a new theory of human needs*. *Organizational Behavior and Human Performance*, 4 (2), pp. 142-175.
31. Brien, Randy o. (2003), *Effective motivational factors for Thai employee*. Faculty of business administration at Asian university of science and technology. 89, pp. 111-126.
32. Hersey paul & Kenneth H. Blanchard, (1993), *Management of organizational Behavior, Utilizing Human Resources*, 6th Ed, New Jersey: Prentice Hall.
33. Lass, I. (2006). *Self-Actualization and society: A new application for an old theory*. *Journal of humanistic psychology*, 46 (1): 77-91.
34. Lindner, R. James. (1998). *Understanding employee motivation*. *Journal of Extension*. 36, pp. 1-8.
35. Maslow, A. H. (1943). *A Theory of Human Motivation*. *Psychological Review*, 50(4), pp. 370-396.
36. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
37. Maslow, A. H. (1970a). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
38. Maslow, A. H. (1970b). *Religions, values, and peak experiences*. New York: Penguin. (Original work published 1964)
39. Robbins, Stephen P., (1993). *Organizational Behavior, Concepts, controversies, and Applications*, New Jersey: Prentice Hall international.
40. Porter, L. W. (1961). *A study of perceived need satisfactions in bottom and middle management jobs*. *Journal of Applied Psychology*, 45(1), pp. 1-10.

41. Murray, H. A. (1938). *Explorations in personality: a clinical and experimental study of fifty men of college age*. Oxford: Oxford University Press.

Bibliography:

1. The Holy Quran.
2. Amirkabiri A. Approaches of Organization and Management and Organizational Behavior. Tehran: Negah-e Danesh; 2006.
3. Amiri Khorasani A. Sarfi MR. and Iranmanesh MH. A Study of Naser Khosrow's Ethical Recommendations Based on the Maslow Pyramid. Journal of Educational Literature 2014; 6(22): 1-32.
4. Bakhshayesh A. Comparative Study of the Manifestations of Self-Fulfillment in the Qur'an and Psychology. Journal of Comparative Theology 2012; 3(8): 57-72.
5. Parsa H. Motivation and Excitement. Tehran: Payam-e Noor University; 2009.
6. Delavi MR. and Jamshidian M. Organization and Management. Tehran: Simin Publications; 2002.
7. Santrak JW. Psychology. Trans. Firoozbakht M. Tehran: Rasa; 2006.
8. Satari R. Saffar Heydari H. and Mehrabi Kali M. The Study of Rostam's Character Based on the Story of "Rostam and Esfandyar" in Shâhnâmeh and Theory of "Self-Actualization" by Abraham Maslow. Literary Text Research 2015; 19(64): 83-109.
9. Soltani MR. An Introduction to Identifying Human Needs from the Perspective of the Qur'an; Emphasizing the Superiority of Spiritual Needs in the Hierarchy of Needs. Journal of Islamic Management 2013; 21(1): 9-43
10. Sayed Radi MBH. Nahj al-Balaghah. Trans. and Commentary by Ali Naqi Faiz al-Islam Isfahani. Tehran: Faiz al-Islam Publishing House; 2000.
11. Sayed Radi MBH. Nahj al-Balagha. ED by Sobhi Saleh. Qom: Hijrat; 1414 AH.
12. Shamloo S. Schools and Theories in Personality Psychology, 9th p. Tehran: Roshd; 2009.
13. Shojaei MS. Theory of Spiritual Needs from the Perspective of Islam and Its Correspondence with the Hierarchy of Needs of Maslow. Journal of Islamic Studies and Psychology 2007; 1(1): 87-116.
14. Shariati F. and Afshar K. Comparative Study of Human Self-Fulfillment of Maslow with Human Characteristics in Transcendent Wisdom. Journal of Hekmat-e Sadraei 2015; 4(1): 81-96.

15. Shekar Shekan H. et al. Schools of Psychology and Its Critique. Tehran: Samt; 1998.
16. Schultz D. Personality Theories. Trans. Yousef Karimi et al. Tehran: Arasbaran; 2011.
17. Schultz D. and Schultz SA. Personality Theories. Trans. Seyed Yahya Mohammadi. 9th p. Tehran: Virayesh; 2006.
18. Ghasemi B. Organizational Behavior Management. Tehran: Sepahan Publications; 2011.
19. Kajbaf MB. A Study and Critique of Maslow's Theory of Humanism with an Islamic Approach. Journal of Transformation Studies in the Humanities 2015; 4: 73-99.
20. Karimi Y. Personality Psychology. Tehran: Virayesh; 1998.
21. Glaser W. Selection Theory. Trans. Ali Sahebi. Tehran: Sayeh Sokhan; 2017.
22. Maslow A. Psychology of Healthy Personality. Trans. Shiva Roigarian. Tehran: Target; 1987.
23. Morovati S. Bahrami H. Yaghoubi M. and Gholami F. Critique of the Hierarchy of Human Needs in Maslow's Theory with an Approach to the Verses of the Holy Qur'an. Research in Science and Religion 2013; 4(2):129-146.
24. Morovati S. and Yaghoubi M. A Critique of Maslow's Anthropological Theory with an Approach to the Verses of the Holy Qur'an. Quranic and Hadith Studies. 2010; 4(1): 77-92.
25. Ma'refat MH. Quranic Sciences. 8th p. Qom: Al-Tamhid Cultural Institute; 2007.
26. Makarem Shirazi N. The Message of the Qur'an. Tehran: Islamic Library; 2007.
27. Makarem Shirazi N. et al. Message of Imam Amir al-Mo'menin (AS): A new and Comprehensive Description of Nahj al-Balaghah. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib (AS) Publications; 2001.
28. Nordbai V. and Hall C. Guide to the Theory of Great Psychologists. Trans. Ahmad Behpejough and Ramadan Dolati. Tehran: Roshd; 1990.
29. Hergenhahn BR. An Introduction to the History of Psychology. Trans. Yahya Seyed Mohammadi. Tehran: Arasbaran; 2010.
30. Alderfer CP. An Empirical Test of a New Theory of Human Needs. Organizational Behavior and Human Performance 1969; 4 (2): 142-175.

31. Brien R. Effective Motivational Factors for Thai Employee. Faculty of business administration at Asian university of science and technology 2003; 89: 111-126.
32. Hersey P and Kenneth HB. Management of Organizational Behavior, Utilizing Human Resources. 6th p. New Jersey: Prentice Hall international; 1993.
33. Lass I. Self-Actualization and Society: A New Application for an Old Theory. Journal of Humanistic Psychology 2006; 46(1): 77- 91.
34. Lindner RJ. Understanding Employee Motivation. Journal of Extension 1998; 36: 1-8.
35. Maslow AH. A Theory of Human Motivation. Psychological Review 1943; 50(4): 370 – 396.
36. Maslow AH. Motivation and Personality. New York: Harper and Row; 1954.
37. Maslow AH. Motivation and Personality. New York: Harper & Row; 1970a.
38. Maslow AH. Religions, Values, and Peak Experiences. New York: Penguin; 1970b. (Original work published 1964)
39. Robbins SP. Organizational Behavior, Concepts, Controversies, and Applications. New Jersey: Prentice Hall; 1993.
40. Porter LW. A Study of Perceived Need Satisfactions in bottom and Middle Management Jobs. Journal of Applied Psychology 1961; 45(1): 1 – 10.
41. Murray HA. Explorations in Personality: A Clinical and Experimental Study of Fifty Men of College Age. Oxford: Oxford University Press; 1938.